

Teresa Chynczewska-Hennel

University of Białystok, Poland

ORCID: 0000-0002-9847-4540

Mariusz R. Drozdowski

University of Białystok, Poland

ORCID: 0000-0002-2132-9687

Jacek Szymala, *Powstanie kozackie 1648–1658. Studium z historii wizualnej*, seria „Historia w mediach”, t. 2, red. prowadzący Jacek Szymala, red. serii Ewa Kowalczyk, Piotr Kurpiewski, Księgarnia Akademicka, Kraków 2019, 351 ss.

Jacek Szymala, *Powstanie kozackie 1648–1658. Studium z historii wizualnej*, series “Historia w mediach”, t. 2, red. Jacek Szymala, red. serii Ewa Kowalczyk, Piotr Kurpiewski, Księgarnia Akademicka, Kraków 2019, 351 pp.

Abstract

The position deserves attention, as it opens a discussion on the important phenomenon of visual culture history, which is currently widely discussed among many researchers. A historian, even if he is not an art historian, often analyses iconographic art in his work. After all, we are dealing with a different type of perception of the described reality, one which accumulates the ability to synthetically capture it using at the same time both the historian's and film expert's skills. Jacek Szymala sets himself an ambitious goal – to create a model, “a set of tools helpful in the future research of historians, especially modern historians, going beyond traditional historiography”. The author brilliantly shows that history is not only a collection of past facts and events but lives in its visual dimension, becoming a continuation of history itself. It is only important that, as far as possible, every viewer or reader can and should remain exactly as critical as in the process of interpretation of any historical source that “lies on the table” in the workshop of a good and reliable historian. The author is absolutely right when he writes that: “[...] these monuments, skulls, or paintings should serve as a warning and reflection, and not be the cause

of mutual hatred, stereotyping, and prejudices". Jacek Szymala's book will definitely serve future researchers of this fascinating topic.

Keywords: Zaporozhian Cossacks, Khmelnytsky Uprising, movie, computer games, visual art.

Recenzowana pozycja zasługuje na uwagę, otwiera bowiem dyskusję nad niebagatelnym zjawiskiem historii kultury wizualnej, która obecnie jest szeroko dyskutowana przez wielu badaczy. Historyk, nawet jeśli nie jest historykiem sztuki, często w swej pracy analizuje sztukę ikonograficzną. Jednakże mamy tu do czynienia z innego typu postrzeganiem opisywanej rzeczywistości, które kumuluje w sobie umiejętność syntetycznego ujęcia przy jednoczesnym wykorzystaniu zarówno warsztatu historyka, jak i filmoznawcy.

Jacek Szymala postawił sobie cel ambitny – stworzenie „zestawu narzędzi pomocnych w przyszłych badaniach historyków, zwłaszcza historyków nowożytności, wychodzących poza tradycyjną historiografię”¹.

Badania nad historią wizualną mają już w naszym kraju swoją tradycję, nawet jeśli jest ona dość młoda. Autor książki przytacza definicję poznańskiej badaczki Doroty Skotarskiej, która sformułowała definicję „historii wizualnej”, zastępując tym samym niepełne i niewystarczające, zdaniem Badacza, określenie „filmoznawstwa historycznego”. W istotnej części wspomnianej definicji mieści się stwierdzenie, iż „historia wizualna obejmuje swym zasięgiem wszystkie te sfery, które występują na styku historii i historiografii, fotografii, filmu, sztuk plastycznych, nowych mediów i wszelkiej wizualizacji przeszłości i wiedzy historycznej”².

Książka Szymali składa się ze wstępu (w językach polskim i angielskim), czterech rozdziałów z podrozdziałami, zakończenia

¹ J. Szymala, *Powstanie kozackie 1648–1658. Studium z historii wizualnej*, seria „Historia w mediach”, t. 2, red. prowadzący J. Szymala, red. serii E. Kowalczyk, P. Kurpiewski, Księgarnia Akademicka, Kraków 2019, s. 9.

² Ibidem, s. 19.

oraz bibliografii, która zawiera: źródła i opracowania, publicystykę, źródła internetowe, filmografię, a także listę gier komputerowych, prac dyplomowych i muzeów. Na końcu książki znajduje się spis ilustracji i indeks nazwisk. Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na starannie przygotowaną przez Autora szatę graficzną i walory edytorskie omawianej tu pozycji. Na okładce książki widzimy reprodukcję obrazu *Kozak i Lach* ze zbiorów Muzeum Sztuki w Kijowie. Na stronach publikacji możemy ponadto podziwiać 90 barwnych i czarno białych ilustracji, w tym zdjęć wykonanych przez Autora książki. Są to między innymi fragmenty klatek filmowych, zdjęcia plenerowe oraz zdjęcia tablic i pomników z miejsc wydarzeń historycznych, zdjęcia ruin zamków, fotografie obrazów znanych malarzy polskich i ukraińskich.

W pierwszym rozdziale Szymala opisał kwestie, które stanowią główny temat badawczy. Zamieścił w nim także wprowadzenie teoretyczne do swej książki. Zwrócił przy tym uwagę na rolę filmu w badaniach historii wizualnej, przywołując na początku badania filmoznawców radzieckich z lat 20. i 30. Zaznaczył, iż te opracowania nie były znane humanistyce światowej ze względu na barierę językową. Od połowy lat 70. temat związków kina i historii podjął francuski historyk związany ze szkołą Annales, Marco Ferro. Tłumaaczył on, iż brak zainteresowania filmem przez historyków w pierwszej połowie XX wieku wynikał z postrzegania go wyłącznie w kategoriach rozrywki i preferowania analizy źródeł uznawanych w owym czasie za bardziej prestiżowe. Szymala zwrócił uwagę na publikację wpływowych autorów anglojęzycznych, ceniąc bardzo Roberta Rosenstone, *nota bene* twórcy terminu *visual history*.

Ciekawym zagadnieniem jest także wymieniona przez Autora kategoria „krajobrazu” jako przedmiotu badań interdyscyplinarnych. W istocie to właśnie krajobraz w dużej mierze łączy zainteresowanych nim przyrodników i humanistów. Szymala zaznacza przy tym, iż określając definicje krajobrazu związane z miejscami pamięci, trzeba koniecznie wziąć pod uwagę fakt, że opisywane miejsca zmieniały się w porównaniu z siedemnastowiecznym ich wyglądem. Autor podkreślił to wyraźnie: „Analizowane miejsca, które stanowiły teatr

działań powstania Chmielnickiego bądź znajdują się tam pamiątki po nim, a zatem pola bitew, miasta i poszczególne obiekty (architektura obronna, sakralna), to elementy krajobrazu”³.

Drugi rozdział recenzowanej książki – *Powstanie kozackie 1648–1658 w historiografii i literaturze* – przynosi omówienie głównych dzieł historiograficznych i literackich, od XVII wieku począwszy a na współczesności skończywszy, które były poświęcone wystąpieniu kozackiemu pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. Pięć podrozdziałów wyodrębnionych w tej części przez Autora – *Historiografia XVII–XVIII w. Pamiętniki i kroniki kozackie, Historiografia od XIX w. do 1945 r. Legendy i spory historiograficzne, Historiografia po 1945 r. wobec kremlowskiej polityki historycznej, Literatura. Od Wieliczki do Komudy, Podsumowanie. „Kompleks Perejasławia”* – wyznacza jednocześnie główne obszary jego dociekań.

Podjęta przez Szymalę bardzo ambitna próba zaprezentowania podejścia dotychczasowego piśmiennictwa historycznego i literackiego do wydarzeń w Ukrainie w latach 1648–1658 zakończyła się jedynie ograniczonym sukcesem. Wynika to przede wszystkim z faktu nieuwzględnienia przez Autora kilku podstawowych pozycji dla omawianych tu problemów, bez obecności których trudno jest zbudować rzeczywisty obraz głównych nurtów i tendencji występujących we wspomnianym piśmiennictwie.

Omawiając pierwszy etap historiografii powstania Chmielnickiego, należało poddać wnikliwej analizie również utwory takich twórców jak chociażby Wespazjan Kochowski⁴, Jan Wawrzyniec Rudawski⁵, Stanisław Temberski⁶, Jakub Łoś⁷ czy Filip Kazimierz Obuchowicz⁸.

³ Ibidem, ss. 49–50.

⁴ W. Kochowski, *Historja panowania Jana Kazimierza*, t. 1, wyd. E. Raczyński, Poznań 1859.

⁵ J.W. Rudawski, *Historja polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r.*, tłum. i oprac. W. Spasowicz, Sankt-Petersburg–Mohylew 1855, t. 1–2.

⁶ *Stanisława Temberskiego roczniki 1647–1656*, wyd. W. Czermak, seria „Scriptores Rerum Polonicarum”, t. 16, Akademia Umiejętności, Kraków 1897.

Szkoda, że Autor nie zwrócił należytej uwagi na poezję okolicznościową i publicystyczną, będącą nośnikiem bardzo interesujących i niekiedy niestandardowych poglądów na temat Kozaków i wywołanego przez nich w 1648 roku powstania⁹.

Należy też zauważyć, że o ile dokonana przez Autora prezentacja dorobku historiografii poświęconej wystąpieniu kozackiemu z 1648 roku od XIX wieku do 1945 roku nie nasuwa większych zastrzeżeń¹⁰, o tyle można mieć parę uwag do omówionych przez niego osiągnięć tej historiografii po zakończeniu II wojny światowej. Najważniejsza z nich dotyczy zupełnego braku odniesienia do wielu kluczowych opracowań współczesnych badaczy polskich i obcych zajmujących się fenomenem Kozaczyzny zaporoskiej.

Mam tu na myśli przede wszystkim prace Wiesława Majewskiego¹¹, Janusza Dąbrowskiego¹², Mirosława Nagielskiego¹³, Macieja

⁹ J. Łoś, *Pamiętnik towarzysza chorągwi pancерnej*, oprac. R. Śreniawa-Szypioński, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2000.

⁸ *Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707)*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2003.

⁹ Vide M.R. Drozdowski, *My o nas i o innych. Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny Zaporoskiej w latach 1648–1659*, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Białystok 2015.

¹⁰ B. Hrinchenko, *Ivan Vyhovskiy ioho zhyttia i dila*, wyd. Siach, Kyiv 1909; A. Jabłoński, *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*, Akademia Umiejętności, Kraków 1912; A. Prochaska, *Wyhowski twórca unii hadziackiej i jego rodzina*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, nr 48, 1920; D. Bantysz-Kamenski, *Istoriia Maloi Rossii*, izd. Tip. Semena Selivanovskogo, Moskva 1930, t. 1–2.

¹¹ W. Majewski, *Powstanie Chmielnickiego (1648–1653)*, [w:] *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku*, red. J. Wojtasik, Wydawnictwo AON, Warszawa 2000, ss. 56–68.

¹² J.S. Dąbrowski, *Przed Beresteczkiem. Elita Korony wobec Kozaczyzny na sejmie 1650*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 106, 1999, ss. 35–51; idem, *Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648–1672 przez polskie elity polityczne*, „Sotsium Almanakh Sotsialnoi Ystorii”, vyp 7, 2007, ss. 143–160.

¹³ M. Nagielski, *Bohdan Chmielnicki, hetman wojska zaporoskiego (1595–1657)*, [w:] *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*, red. P. Kroll, M. Nagielski, M. Wagner, Wydawnictwo Inforteditions, Zabrze 2010, ss. 222–253; idem,

Franza¹⁴, Krzysztofa Kossarzeckiego¹⁵, Piotra Krolla¹⁶, Franka Sysyna¹⁷, Jurija Mycyka¹⁸, Walerijego Smolija i Walerijego Stepankowa¹⁹, Serhija Płochija (S. Plochy)²⁰, Wiktora Brechunenki²¹, Wiktora Horobca²² i Tatiany Tairowej-Jakowlewej²³.

-
- Mity i legendy związane z powstaniem kozackim Bohdana Chmielnickiego w jego początkowej fazie (1648–1653)*, [w:] *Mity i legendy w polskiej historii wojskowości*, red. W. Caban, J. Smoliński, wsp. J. Żak, t. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2014, ss. 111–121.
- ¹⁴ M. Franz, *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006 (praca widnieje jedynie w bibliografii i właściwie nie została wykorzystana).
- ¹⁵ K. Kossazhetskyy, *Velyke kniazivstvo Lytovsky i Hadiatska uniia*, [w:] *Hadiatska uniia 1658 roku*, red. P. Sokhan, V. Brekhunenko ta in., Instytut ukraińskiej archeografii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, Kyiv 2008, ss. 177–227.
- ¹⁶ P. Kroll, *Rzeczpospolita wobec Ukrainy w latach 1654–1658*, [w:] *Poklykannia. Zbirnyk prats na poshanu o. Yuria Mytsyka*, red. kol. P. Sokhan, A. Boiko, V. Brekhunenko i in., t. 2, Zaporizhzhia, Kyiv 2010, ss. 67–99; idem, *Instrukcja na rozmowy z Kozakami, uchwalona na konwokacji warszawskiej 1658 roku*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Białystok 2012, ss. 269–273.
- ¹⁷ F. Sysyn, *Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku. Rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 27, 1982, ss. 67–92; idem, *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*, Harvard University Press, Cambridge 1985, ss. 67–92.
- ¹⁸ Yu. Mytskyk, *Natsionalno-vyzvolna viina ukraińskoho narodu seredyny XVII st. v opinii povstantsiv*, [w:] *Kozatski viiny XVII st. v istorychnii svidomosti polskoho ta ukraińskoho narodiv. Materialy Druhoi polsko-ukraińskoi naukovoï zustrichi (Lviv, 12–13 zhovtnia 1995 r.)*, red. L. Zashkilniak, Lviv–Liublin 1996, ss. 31–44; idem, *Hetman Ivan Vyhovskyi*, KM Akademia, Kyiv 2004.
- ¹⁹ V.A. Smolii, V.S. Stepankov, *Bohdan Khmelnytskyi: Sotsialno-politychnyi portret*, 2-e wyd. dop. y pererob., Lybid, Kyiv 1995; idem, *Ukrainska natsionalna revoliutsia XVII st. (1648–1676 rr.)*, Kyievo – Mohylianska Akademiia, Kyiv 2009.
- ²⁰ S. Plochy, *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*, Oxford University Press, Oxford–New York 2001.
- ²¹ V. Brekhunenko, *Moskovska ekspansiia i Pereiaslavska Rada 1654 roku*, Instytut ukraińskiej archeografii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho NAN

W rozdziale trzecim ukazał Autor książki powstanie kozackie w ikonosferze. Przyjrzał się i przeanalizował cztery grupy zabytków sztuki: malarstwo i grafikę, architekturę i rzeźbę. Dołączył także, traktując jako część sztuki plastycznej, komiks. Nie odmawiając czytelnikowi omawianej tu książki przygody z interesującą prezentacją wybranych przykładów obrazów, rzeźby czy rekonstrukcji historycznych, należy jednak uwypuklić fakt, że przede wszystkim mówią nam te artefakty o aktualnym przekazie mającym charakter bardziej ideologiczny aniżeli *stricte* historyczny. Pod pozorem upamiętnienia wydarzenia historycznego narzuca się bowiem jakże często aktualną ideologię, manipulując bardzo ludzką pamięcią i wywierając *par force* swoistego rodzaju mobbing na oglądających obraz, rzeźbę, rekonstrukcję czy instalację. Mamy też do czynienia, co nie bywa rzadkością, ze świadectwem braku podstawowej wiedzy historycznej. Jako przykład niechaj posłuży tu historia obelisku w Kudaku (ilustracja nr 46, błędnie w książce widnieje jako 48). W 1910 roku carat nakazał tym obeliskiem upamiętnić zdobycie fortecy przez Bohdana Chmielnickiego. Na pomniku wyryto datę 24 kwietnia 1648 roku. Powinien być październik, bowiem po bitwie pod Piławcami dowódca Krzysztof Grodzicki zdecydował wówczas o kapitulacji.

Jacek Szymala omawia między innymi twórczość Ilji Riepina (1844–1930), autora obrazu *Zaporożcy piszący list do sułtana*, i Mykoły Samokisza (1860–1944), malarza znanego z cyklu obrazów poświęconych powstaniu Chmielnickiego. Analizuje jeden z obrazów, w którym artysta namalował moment ranienia Czarnieckiego przez Bohuna w bitwie pod Monasterzyskami (Monastyryszem) w 1653 roku. Na obrazie dzielny Bohun podnosi szablę na wystraszonego

Ukrainy, Kyiv 2005; idem, *Skhidna brama Yevropy. Kozatska Ukraina v XVII–XVIII st.*, Tempora, Kyiv 2014.

²² V. Horobets, *Elita kozatskoi Ukrainy v poshukakh politychhoi lehitymatsii: stotsunky z Moskvou ta Varshavou 1654–1665*, Instytut istorii Ukrainy, Kyiv 2001; idem, „Volymo tsaria skhidnoho...” *Ukrainskyi Hetmanat ta rosiiska dynastiia do i pislia Pereiaslava*, Krytyka, Kyiv 2007.

²³ T. Yakovleva, *Hetmanshchyha u druhii polovyni 50 – kh rokiv XVII stolittia. Prychyny i pochatok Ruiny*, Osnovy, Kyiv 1998.

przeciwnika. W Monasterzyskach z okazji 360. rocznicy bitwy pokazano rekonstrukcję, w której Kozacy pokonują husarię²⁴. Niewiele miało to jednak wspólnego z rzeczywistością historyczną, raczej z pewnym typem projekcji.

W czasie II wojny światowej wykorzystywano w propagandzie sowieckiej plakaty przedstawiające Tarasa Szewczenkę albo Bohdana Chmielnickiego. Jan (Iwan) Mazepa nie podobał się, co zrozumiałe z punktu widzenia Rosji i Rosji Radzieckiej. Propagandzie lepiej służyły obrazy Rady Perejasławskiej. Trzechsetna rocznica Rady Perejasławskiej dawała impuls do wznoszenia w wielu miastach i miasteczkach w Ukrainie pomników Chmielnickiego i Szewczenki. Zwraca tu uwagę ciekawe zestawienie pomników Chmielnickiego od najstarszego, z roku 1888, do najnowszego, z 1975 roku, które zamieszczone jest w książce na stronach 148–153. W związku z uroczystościami rocznicowymi ogłaszano konkursy na monumenty i pomniki. W Kijowie powstała triumfalna arka symbolizująca połączenie Ukrainy z Rosją.

Po odzyskaniu niepodległości przez Ukrainę zmieniono, co oczywiste, narrację historyczną, ale postać Chmielnickiego nadal dominowała w przedstawieniach artystycznych, aczkolwiek powróciły tak inspirujące i ważne dla historii Ukrainy postaci jak Bajda Wiśniowiecki, Piotr Konaszewicz-Sahajadaczny, Iwan Mazepa czy Filip Orłyk (Orlik).

W ramy historii wizualnej, jak już wspomniano, wpisuje się także komiks. Autor przedstawił w książce historię pierwszych komiksów wywodzących się z satyrycznej grafiki na przełomie XIX i XX wieku. Co ciekawe, historią Kozaczyzny jako pierwsi zainteresowali się twórcy zachodni. Komiksowa adaptacja *Ogniem i mieczem* powstała już w 1941 roku w Anglii. W XX wieku ogromną rolę w kształtowaniu wizji historycznej odegrał film. Wystarczy wspomnieć tu obraz *Ogniem i mieczem* z roku 1999 w reżyserii Jerzego Hoffmana, który wywołał wiele burzliwych dyskusji w Polsce i w Ukrainie²⁵. Kino

²⁴ J. Szymala, op. cit., s. 137.

²⁵ Ibidem, s. 170

ukraińskie odpowiedziało na ten film obrazem *Bohdan Chmielnicki* z 2006 i *Hetman* z 2015 roku. Swoistego rodzaju manifestem niepodległości, jak to określił Autor omawianej tu książki, była premiera w roku 2002 filmu *Modlitwa za hetmana Mazepę*.

W rozdziale czwartym omawianej tu książki Szymala prowadzi czytelnika po wybranych miejscach pamięci o powstaniu kozackim. Wiele mówi o tym rozdziale podtytuł: *Przewodnik historyczno-wizualny*. Mamy więc Beresteczko, czy raczej miejsce bitwy, Czehryń i Subotów, Hadziacz, Kijów, Kudak, Perejasław, Sicz Zaporoską – Chortycę, Zbaraż, Zborów i Żółte Wody. Miejscom tym Autor poświęcił sporo uwagi, wskazując na postrzeganie ich przez pryzmat źródeł historycznych, klasycznej historiografii i interpretacji wizualnej. Dodał, co ciekawe, także porady dla turystów, na przykład wskazówki, jak dojechać do opisywanych przez niego miejsc.

„Tradycyjny” historyk może jednak mieć pewne zastrzeżenia względem opisów miejsc. W naszym, recenzentów, przekonaniu Autor książki nie zachował należytych proporcji między wiadomościami o charakterze opowiadki a rzetelnym przedstawieniem historycznym, na przykład w zarysie historii unii hadziackiej z 1658 roku. Przywołuje Autor w innym miejscu swej książki prace historyków polskich dotyczące unii²⁶, by w rozdziale o Hadziaczu, który ze znakiem zapytania w tytule – był pierwszym krokiem ku integracji europejskiej? – tę dyskusję zawiesić. To przechodzenie od historiografii do współczesnych wizji filmowych może wywołać u czytelnika niezadowolenie.

Mimo podniesionych w tej recenzji krytycznych uwag należy podkreślić, iż książka *Powstanie kozackie 1648–1658. Studium z historii wizualnej* Jacka Szymali zasługuje na pochwałę. Jest to praca pionierska. Autor znakomicie pokazał, że historia to nie tylko zbiór faktów i wydarzeń zamarłych w konkretnym czasie. Dowiódł ponadto, że historia żyje w swym wymiarze wizualnym, sama stając się dalszym ciągiem historii. Ważne jest tylko, by – w miarę możliwości – każdy

²⁶ Ibidem, s. 101.

widz czy czytelnik mógł (i powinien) pozostawać dokładnie w takim samym stopniu krytycznym, jak w procesie interpretacji każdego źródła historycznego, które „leży na stole” w warsztacie dobrego i rzetelnego historyka.

Książka Jacka Szymali z pewnością będzie dobrze służyła przyszłym badaczom tego fascynującego tematu.

References

- Bantysz-Kamenski D., *Istoriia Maloi Rossii*, Moskva 1930, t. 1–2.
- Brekhunenko V., *Moskovska ekspansii i Pereiaslavska Rada 1654 roku*, Instytut ukraińskiej archeografii i dziereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, Kyiv 2005.
- Brekhunenko V., *Skhidna brama Yevropy. Kozatska Ukraina v XVII–XVIII st.*, Tempora, Kyiv 2014.
- Dąbrowski J.S., *Przed Beresteczkiem. Elita Korony wobec Kozaczyzny na sejmie 1650*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 106, 1999, ss. 35–51.
- Dąbrowski J.S., *Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648–1672 przez polskie elity polityczne*, „Sotsium Almanakh Sotsialnoi Istarii”, wyp. 7, 2007, ss. 143–160.
- Drozdowski M.R., *My o nas i o innych. Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny Zaporoskiej w latach 1648–1659*, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Białystok 2015.
- Franz M., *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006.
- Horobets V., *Elita kozatskoi Ukrainy v poshukakh politychhoi lehitymatsii: stosunki z Moskvou ta Varshavou 1654–1665*, Instytut istorii Ukrainy, Kyiv 2001.
- Horobets V., „*Volymo tsaria skhidnoho...*” *Ukrainskyi Hetmanat ta rosiiska dynastiia do i pislia Pereiaslava*, Krytyka, Kyiv 2007.
- Hrincenko B., *Ivan Vyhovskiy ioho zhyttia i dila*, wyd. Siach, Kyiv 1909.
- Jabłonowski A., *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*, Akademia Umiejętności, Kraków 1912.
- Kochowski W., *Historia panowania Jana Kazimierza*, t. 1, wyd. E. Raczyński, Poznań 1859.
- Kossazhetskyy K., *Velyke kniazivstvo Lytovske i Hadiatska uniia*, [w:] *Hadiatska uniia 1658 roku*, red. P. Sokhan, V. Brekhunenko ta in., Instytut ukraińskiej archeografii i dziereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, Kyiv 2008, ss. 177–227.

- Kroll P., *Rzeczpospolita wobec Ukrainy w latach 1654–1658*, [w:] *Poklykannia. Zbirnyk prats na poshanu o. Yuria Mytsyka*, red. kol. P. Sokhan, A. Boiko, V. Brekhunenکو ta in., t. 2, Zaporizhzhia, Kyiv 2010, ss. 67–99.
- Kroll P., *Instrukcja na rozmowy z Kozakami, uchwalona na konwokacji warszawskiej 1658 roku*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Białystok 2012, ss. 269–273.
- Łoś J., *Pamiętnik towarzysza chorągwi panczernej*, oprac. R. Śreniawa-Szypkowski, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2000.
- Majewski W., *Powstanie Chmielnickiego (1648–1653)*, [w:] *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku*, red. J. Wojtasik, Wydawnictwo AON, Warszawa 2000, ss. 56–68.
- Mytsyk Yu., *Natsionalno-vyzvolna viina ukrainskoho narodu seredyny XVII st. v opinii povstantsiv*, [w:] *Kozatski viiny XVII st. v istorychnii svidomosti polskoho ta ukrainskoho narodiv. Materialy Druhoi polsko-ukrainskoi naukovoї zustrichi* (Lviv, 12–13 zhovtnia 1995 r.), red. L. Zashkilniak, Lviv–Liublin 1996, ss. 31–44.
- Mytsyk Yu., *Hetman Ivan Vyhovskiy*, KM Akademia, Kyiv 2004.
- Nagielski M., *Bohdan Chmielnicki, hetman wojska zaporoskiego (1595–1657)*, [w:] *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*, red. P. Kroll, M. Nagielski, M. Wagner, Wydawnictwo Inforteditions, Zabrze 2010, ss. 222–253.
- Nagielski M., *Mity i legendy związane z powstaniem kozackim Bohdana Chmielnickiego w jego początkowej fazie (1648–1653)*, [w:] *Mity i legendy w polskiej historii wojskowości*, red. W. Caban, J. Smoliński, wsp. J. Żak, t. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2014, ss. 111–121.
- Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707)*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2003.
- Plokhyy S., *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*, Oxford University Press, Oxford–New York 2001.
- Prochaska A., *Wyhowski twórca unii hadziackiej i jego rodzina*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, nr 48, 1920.
- Rudawski J.W., *Historja polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r.*, tłum. i oprac. W. Spasowicz, Sankt-Petersburg–Mohylew 1855, t. 1–2.
- Smolii V.A., Stepankov V.S., *Bohdan Khmelnytskyi: Sotsialno – politychnyi portret*, 2-e wyd. dop. y pererob., Lybid, Kyiv 1995.
- Smolii V.A., Stepankov V. S., *Ukrainska natsionalna revoliutsia XVII st. (1648–1676 rr.)*, Kyievo – Mohylianska Akademiia, Kyiv 2009.

- Stanisława Temberskiego roczniki 1647–1656, wyd. W. Czermak, seria „Scriptores Rerum Polonicarum”, t. 16, Akademia Umiejętności, Kraków 1897.
- Sysyn F., *Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku. Rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 27, 1982, ss. 67–92.
- Sysyn F., *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*, Harvard University Press, Cambridge 1985.
- Szymala J., *Powstanie kozackie 1648–1658. Studium z historii wizualnej*, seria „Historia w mediach”, t. 2, red. prowadzący Jacek Szymala, red. serii Ewa Kowalczyk, Piotr Kurpiewski, Księgarnia Akademicka, Kraków 2019.
- Yakovleva T., *Hetmanshchyna u druhii polovyni 50 – kh rokiv XVII stolittia. Prychyny i pochatok Ruiny*, Osnovy, Kyiv 1998.